

Att anpassa utbildning och undervisning för särskilt begåvade barn och elever

Pernilla Andersson Varga och Mats Widigson

2020-01-15

Innehåll

Bakgrund	3
Vad är särskilt begåvade barn och elever?	3
Begåvningskillnader i svensk utbildning.....	5
Begreppsförvirring.....	6
Högpresterande barn och elever	8
Kategorier	10
Att upptäcka och anpassa	10
Upptäcka.....	11
Anpassa undervisning och utbildning	12

Bakgrund

Skollagen föreskriver att alla barn och elever har rätt att utvecklas så långt som möjligt. Lika naturligt som det är för verksamheterna att identifiera barn och elever som har svårt att nå målen, lika naturligt behöver det vara att upptäcka och stimulera de barn och elever som med lätthet når dem. Det finns även barn och elever som är presumtivt särskilt begåvade men som inte når målen i skolan. Det finns också elever med ojämn begåvningsprofil som presterar högt enbart inom vissa kunskapsområden. Utbildning och undervisning behöver anpassas för samtliga dessa kategorier av särskilt begåvade barn och elever.

Vad är särskilt begåvade barn och elever?

Frågan om särskilt begåvade barn och elever, och hur de i ett skolsammanhang kan identifieras, definieras och bemötas, börjar i frågan om vad begåvning är. I Nationalencyklopedin definieras begåvning som *”begrepp som inom psykologi och pedagogik används för att förklara skillnader i individers förutsättningar för utveckling och utövande av olika färdigheter”*. För förskole- och skolverksamheter handlar frågan om begåvning om olikheter i barns och elevers förutsättningar att lära, och vilken hänsyn som utbildning och undervisning därför behöver ta. Det är i sammanhanget viktigt att beakta att begreppet begåvning och att vara begåvad skiljer sig från att vara högpresterande. Begåvning är i högre grad knutet till individens egenskaper medan högpresterande syftar på resultat av handlingar där kunskaper och förmågor genom skicklighet, övning eller uthållighet visas.

Kapitel 1 i Skollagen föreskriver att utbildning ska ta hänsyn till barns och elevers olika förutsättningar och behov. Alla elever ska ges stöd och stimulans så att de kan utvecklas så långt som möjligt utifrån sina egna specifika förutsättningar. Det gäller även elever som lätt uppnår skolans mål och kunskapskrav. Men hur vet vi vad hur långt så långt som möjligt är? Utifrån vilka förutsättningar? Och hur bestämmande är dessa förutsättningar, där begåvning är en viktig variabel, men endast ett av flera villkor för framgångsrikt lärande? Föreliggande kunskapsunderlag handlar om det som har kommit att kallas särskilt begåvade barn och elever. Svaret på frågan om vad som är särskild begåvning är emellertid komplicerad.

I Skollagen framhålls också att utbildning ska vila på vetenskaplig grund. Vad gäller frågor om begåvning i allmänhet, och frågan om särskilt begåvade barn och elever i synnerhet, är det långt ifrån givet hur begreppet särskild begåvning ska förstås och användas. Ett sätt att fastställa begåvning är att begränsa sig till att mäta IQ, men resultat på IQ-test överensstämmer endast i viss mån med resultat i skolan. Den amerikanska utbildningspsykologen Joseph S. Renzulli pekar på att många andra faktorer har betydelse, vilket gör att IQ endast i bästa fall förklarar 60 % av utfallet i betyg (Renzulli, 2016 s.63–64). Det finns även

studier som pekar på att IQ-test kan vara särskilt missvisande när testpersonerna har socioekonomiskt underprivilegierad bakgrund (Renzulli, 2016 s.62).

Frågan om begåvning är laddad såväl mellan, som inom, olika vetenskapliga discipliner. Frågan är också impregnerad av grundläggande frågeställningar om arv och miljö, vilket ibland ger en polariserad diskussion kring huruvida individens begåvning och intelligens ska ses som formbar eller som statisk och därmed förutbestämmande. Vid en sökning efter begreppet intelligens i Nationalencyklopedin framgår att frågan om arv och miljöns betydelse för intelligens är omdiskuterad: *"Flera forskare intar ståndpunkten att arvs- och miljöfaktorer har ungefär lika stor betydelse för uppkomsten av individuella differenser i intelligens. Bland annat på grund av svårbemästrade metodproblem har dock inte enighet kunnat nås i denna fråga."* Psykologisk forskning talar inte sällan om särskild begåvning som en kombination av kognitiva och psykosociala variabler (Subotnik et al, 2012).

I utbildningssammanhang har hjärnforskning kommit att få en alltmer framträdande betydelse. Psykologiforskaren Gösta Ekman konstaterade redan på 1960-talet att kognitiva förmågor är utvecklingsbara och att utbildning påverkar den kognitiva förmågan med cirka två IQ-enheter per läsår (Cliffordson, 2009). En intressant fråga i sammanhanget är därför hur arv och miljö samverkar. Medicinsk forskning visar att hjärnan formas efter de krav som ställs på den, och att man alltså kan tala om hjärnans plasticitet. Detta synsätt vinner terräng på bekostnad av förklaringar som betonar intelligens eller begåvning som fasta egenskaper.

Psykologiforskaren Carol Dweck (2006) och matematikforskaren Jo Boaler (2013) grundar sin motivationsforskning i hjärnforskningen när de definierar intelligens och förmågor som formbara. De argumenterar för att det *inte* är pedagogiskt framgångsrikt att berömma barn för deras intelligens eftersom det på sikt inte gynnar deras motivation och prestation. I stället förordas att berömas för ansträngning, eftersom det föder ett "growth-mindset" där lärande ses som något som tar tid och är ett resultat av bemödande och hårt arbete.

I synen på begåvning (och begåvningstester) finns även kulturella skillnader. I anglosaxiska länder som England och i synnerhet USA likställs ofta begåvning med IQ, medan exempelvis Nya Zeeland intar en mer vidgad syn på begåvning.¹ Nya Zeeland lutar sig inte enbart mot IQ utan ser i utbildningssammanhang också att sociala-, emotionella- och motivationsfaktorer utgör avgörande aspekter av begåvning, där även multikulturella perspektiv behöver beaktas när begåvning ska bedömas och program ska utformas.

¹ Ministry of Education (2014) *Gifted and talented students - Meeting Their Needs in New Zealand Schools*. Hämtad 25 februari 2019 från: <https://gifted.tki.org.nz/assets/Gifted-and-talented-students-meeting-their-needs-in-New-Zealand-Schools.pdf>.

I Sverige genomför varken förskola eller skola begåvnings tester som fastställer alla barns och elevers begåvning. Om så skulle ske, skulle den komplexa frågan uppkomma om vilka konsekvenser för utformningen av utbildning och undervisning som dessa testresultat skulle få. Vore det önskvärt att barns och elevers resultat på IQ-test skulle resultera i att förskolor och skolor anpassade sin organisation efter dem? Vill vi organisatoriskt differentiera barn och unga elever, och hur tidigt i så fall? Vad gäller utbildningens organisering visar Jo Boalers longitudinella studier (2010) att grupper av elever med blandade förmågor i matematik presterar högre än grupper som nivågrupperas. Vissa elever slipper de negativa effekterna av att bli etiketterade som lägre begåvade i matematik, och deras sociala mobilitet ökar i jämförelse med elever som med samma socioekonomiska bakgrund gått nivågrupperat. Persson & Persson (2012) visar att högpresterande elever som sätts i grupper av andra högpresterande elever på tester inte presterar bättre än tidigare. Dock kan nivågruppering ge vissa positiva effekter bland högpresterande elever som placeras i samma grupp, men på systemnivå uppvägs detta av negativa effekter i de lågpresterande grupperna. Om nivågruppering inte sker, behöver rektorer och lärare i den sammanhållna lärmiljön söka flexibla lösningar i såväl utformning av utbildningen som i undervisningsdesign.

I internationella jämförelser är det generellt länder med utbildningssystem som i liten grad eller som sent delar upp elever som har de högsta resultaten.² Hattie (2009) visar i en stor metastudie på vad som påverkar elevers studieresultat. Han menar att nivågruppering i sig själv inte är av stor betydelse för elevers lärande. Istället för organisationsform betonar han kvalitet på undervisning. Resultaten vid nivågruppering blir endast bättre om läraren har hög ämneskompetens och därigenom utnyttjar grupperingens möjligheter.

Begåvnings skillnader i svensk utbildning

Frågan om undervisning för särskilt begåvade barn och elever kan också ses mot bakgrund av att förskolan och skolan är politiskt styrd, och att det därför finns ideologiska skiljelinjer som påverkar hur utbildning reformeras. En historisk tillbakablick visar på att en livlig diskussion förts och att ett flertal reformer sjösatts som berört förhållandet mellan tre aspekter som villkorar barns lärande: begåvnings skillnader och individuella karakteristika, organisatorisk differentiering genom hur utbildning organiseras och pedagogisk differentiering genom erbjuden undervisning.

Hur svensk skola bäst skulle kunna ta tillvara ”begåvningarna” var en stor skolpolitisk fråga vid enhetsskolans införande. Enhetsskolan blev sedan grundskola i hela riket 1972. Därefter har frågor om inkludering och differentiering i skola och undervisning återkommande varit föremål för såväl skolpolitiska som pedagogiska diskussioner. Striden har stått kring hur långt pedagogisk differentiering kan drivas och hur sent organisatoriska

² <https://www.independent.co.uk/news/education/education-news/jo-boaler-setting-by-ability-does-not-work-482628.html>
<https://www.theguardian.com/education/2011/aug/08/streaming-pupils-limits-aspirations>

differentieringen ska ske (Giota & Emanuelsson, 2015). När gymnasie- och yrkesförberedande linjedelningen i grundskolan i och med Lgr 69 avskaffades, ökade kraven på en fungerande differentiering inom klassens ram. Sambandet mellan begåvning och sociala faktorer är också betydelsefullt. En studie som jämförde elever med låga resultat på begåvningsstest visade att de elever som hade föräldrar med eftergymnasial utbildning uppvisade en förhållandevis hög grad av måluppfyllelse i årskurs 9, i jämförelse med elever vars föräldrar hade en lägre utbildningsnivå (Giota & Emanuelsson, 2011).

Frågan om att möta elevers olikheter inom ramen för ordinarie verksamhet är omdiskuterad. Elever i skolvårigheter är i behov av anpassningar av undervisning och lärmiljö, vare sig de är särskilt begåvade eller inte. I 1950-talets försöksverksamhet med nioårig enhetsskola fick elever med funktionshinder och inlärningssvårigheter hjälp i form av specialundervisning. Som en form av organisatorisk differentiering ökade specialklasser av olika slag. Under 1960-talet började en diskussion uppkomma huruvida det var rimligt att mer än var tredje elev skulle vara så ”speciell” att eleven skulle behöva ”speciell” undervisning (Emanuelsson, 2011). I Lgr80 förespråkades som en motreaktion att alla elever oavsett funktionsnedsättning eller utvecklingsnivå så långt som möjligt skulle få sin undervisning inom den ordinarie klassens ram.

Begreppsförvirring

Oklarheten om vad som egentligen avses med begreppet begåvning i utbildningssammanhang har fått till följd att det har uppkommit en mängd uttryck och benämningar på särskilt begåvade barn och elever.

Begreppsförvirringen gör det oklart vad som avses och rymmer bakomliggande skillnader i syn på begåvning som får betydelse för hur utbildning och undervisning utformas. Skolverket skriver i sitt stödmaterial *Särskilt begåvade elever 1:1* s.10

Begåvningen – förmågan – är inte samma sak som prestationen, alltså det eleven faktiskt visar upp. Termen högpresterande betecknar de som presterar goda resultat. Högpresterande elever utgör uppskattningsvis 15–20 procent av populationen. Alla högpresterande är inte särskilt begåvade, och alla särskilt begåvade är inte högpresterande (Reis & Mc Coach, 2000; Siegle & Mc Coach, 2002).

I engelskspråkiga källor används begrepp som *gifted and talented*, *high ability*, *more able and talented students*, *outstanding potential ability students*, *special prerequisite students*. Definitionen av *gifted children* är bred och inkluderar intellektuella, akademiska och konstnärliga områden. I en brittisk litteraturgenomgång (Koshy et al, 2018 s.75) definieras ”gifted pupils” som elever med intellektuella förutsättningar att klara mer avancerade uppgifter.³

³ ”with high intellectual ability who are seen by teachers and others in the educational environment to be capable of advanced work” Centre for Education Economics (2018).

Vidare pekar Koshy et al. på att en uppdelning mellan 'gifted' och 'talented' är vanlig i England. En elev som är 'gifted' excellerar akademiskt inom olika ämnen som karakteriseras av att de kräver intelligens, metakognition och kreativt tänkande, medan elever som är 'talented' excellerar i mer praktiska förmågor inom sport, musik, dans och konst. Motsvarigheten till utbildningsdepartementet i England har riktlinjer där de menar att skolor bör kunna identifiera 5–10 % av eleverna i varje årskurs som 'gifted and talented' på en nivå som placerar dem betydligt över medelvärdet.⁴

Den relativt begränsade forskningen i Sverige kring särskilt begåvade och/eller högpresterande elever handlar främst om matematikundervisning som riktar sig till denna grupp av elever. Det är vanligt att man inte skiljer mellan definitioner som *särbegåvade*, *särskilt begåvade* och *högpresterande elever*. I den svenska diskussionen finns en stor mängd begrepp för barn och elever som presumtivt har hög begåvning och/eller talang: *begåvad*, *särskilt begåvad*, *särbegåvad*, *högbegåvad*, *ovanligt begåvad*, *högt begåvad*, *hög generell begåvning*, *högt IQ*, *hög inlärningsförmåga*, *tankesnabba*, *kreativa*, *barn som tänker annorlunda*, *högekänsliga*, *barn som har svårt att leka med normalbegåvade barn*, *missförstådda barn*, *högekänsliga barn*, *barn som tidigt lärt sig läsa*, *som löser problem på ovanliga sätt*, *brådmogen*, *lillgammal*, *passionerad*, *självgående*, *specialintresserad*, *nörd*, *extremt smart*, *högpresterande*, *motiverad*, *målinriktad*, *ambitiös*, *med högmotiverade föräldrar men normalbegåvad enligt IQ test*, *som erhåller betyget A i alla ämnen men normalbegåvad enligt IQ etc...*

Den pragmatiska definition av särskilt begåvade barn och elever (som forskaren benämner som *särbegåvade*) som fått genomslag i Sverige de senaste åren, och som används av Skolverket och SKL, emanerar från en (enda) forskare i fältet:

Den är särbegåvad som förvånar dig vid upprepade tillfällen med sin osedvanliga förmåga på ett eller flera områden, både i skolan och i vardagslivet.

(Persson, 2015 s. 4)

Sveriges kommuner och landsting skriver i sin handlingsplan (SKL, 2016) att skolverksamheter ska ställa sig frågan om hur de vet vilka elever som har särskild begåvning. Eftersom definitionen av denna kategori av barn och elever utgår från den vetenskapligt vaga preciseringen att de *förvånar*, finns risk att verksamheten missar att identifiera dem och att undervisning inte anpassas.

Även Skolverket skriver i sitt stödmaterial *Särskilt begåvade elever 1.1 -1.5* att en allmän accepterad definition av begreppet särskild begåvning saknas: "Det finns ingen allmänt accepterad definition av begreppet särskilt begåvade elever", (Skolverket stödmaterial 1:1, s.9) När man i samma stödmaterial redovisar studier, som försöker beräkna antal elever som ändå skulle kunna

⁴ Engelska DfES (jfr Utbildningsdepartementet) and Ofsted (motsvarande Skolinspektionen) definierar 'gifted pupils' as those with academic ability which 'places them significantly above the average for their year group'.

definieras som särskilt begåvade, varierar siffran mellan 2-20%, och utifrån Persson (se ovan) landar Skolverket pragmatiskt i att 5% av eleverna kan anses vara särskilt begåvade, dvs i genomsnitt en elev i varje klass.

I Skolverkets stödmaterial *Särskilt begåvade elever 1.2* försöker Stålnacke att fånga vad som menas med intellektuellt särskilt begåvade elever. Hon pekar på att dessa elever utmärker sig i sitt sätt att ”resonera nyanserat, tänka abstrakt och förstå komplexa idéer (s. 4). Samtidigt pekar hon på att variationen i gruppen särskilt begåvade elever är stor – större än andra kategorier elever. Vissa elever är exceptionellt duktiga i samtliga skolämnen medan andra visar sin styrka inom enstaka ämnen som språk, matematik eller naturvetenskap. Sammantaget gör detta fenomenet särskilt begåvade elever komplext och synnerligen svårfångat.

Orsaken till begreppsförvirringen inom området ligger i att begåvning är ett svårfångat fenomen. I en anglosaxisk litteraturgenomgång pekas på den grundläggande svårigheten att mäta begåvning. En orsak är att barn utvecklas i olika takt, vilket inte minst är relevant för förskolan. I genomgången understryks att forskningen inom området är för svag för att dra tydliga slutsatser om hur undervisning för särskilt begåvade elever bör utformas (Sahlgren, 2018). Olika undervisningsprogram har dessutom gjort liten skillnad.

Joseph S. Renzulli menar att det mångfacetterade fenomenet begåvning rymmer tre aspekter som samspekar; förmåga över genomsnittet, kreativitet och engagemang i uppgiften.⁵ Begåvning är det som visar sig i beteenden och prestationer, snarare än att vi fastställer begåvning i olika tester. Utbildning och undervisning behöver därför anpassas utifrån dessa tre aspekter för att frigöra barns och elevers kapacitet. Renzullis synsätt rymmer därutöver flera andra aspekter av begåvning som inte direkt fångas av betygssystemet, varför begåvade elever inte är synonymt med att vara högpresterande i skolan.

Högpresterande barn och elever

Eftersom alla barn och elever enligt skollagen ska ges möjligheter att utvecklas så långt som möjligt är det en viktig uppgift för skolverksamheter att erbjuda utmanande undervisning för presumtivt särskilt begåvade barn och för elever som presterar på en hög nivå. Det är mindre komplicerat att definiera och identifiera högpresterande elever i skolan än att fånga särskild begåvning. Enligt Skolverket (2012) är 15,9 % av eleverna i Sverige är högpresterande i något av de tre ämnena svenska (läsförståelse), matematik och naturvetenskap enligt PISA 2009, dvs ca fyra elever per klass. 4,3 % av eleverna är högpresterande i alla de tre ämnena, motsvarande en elev i varje klass.

Däremot är det problematiskt att tala om högpresterande barn i förskolan, eftersom förskolans läroplan är oförenlig med prestationskrav och bedömning utifrån betygskriterier.

⁵ Renzullis modell kallas ”The Three-Ring Definition of Giftedness” där de tre aspekterna är above average ability, creativity, task commitment.

Snarare blir det relevant i föreliggande kunskapsunderlag att poängtera att alla barn oavsett kognitiva, mognadsmässiga och andra förutsättningar behöver stimulans och utmaningar på sin nivå för att växa både kunskapsmässigt och socialt. Det finns emellertid barn i förskolan som uppvisar osedvanliga förmågor i förhållande till sin ålder. Dessa barn behöver upptäckas, bekräftas och erbjudas undervisning som möjliggör att de utvecklas så långt som möjligt.

Att kartlägga och bedöma yngre elevers kunskaper i matematik och svenska är numera obligatoriskt i skolan. Lärare som undervisar äldre elever kan utifrån kunskapskrav, examinationer och olika typer av prov, t. ex nationella prov, bedöma huruvida en elev är högpresterande. Dock är det en kontrafaktisk fråga för lärare om en elev egentligen skulle kunnat prestera på en högre nivå än vad den gjort om den erbjudits annan undervisning eller med annan form av bedömning. Att utbildningssystemet lyckas utveckla de högpresterande eleverna så långt som möjligt är på individnivå en fråga om elevens rätt till en utbildning som stimulerar. På samhällsnivå är det viktigt att allt humankapital tas tillvara för att Sverige ska kunna konkurrera i en global kunskapsintensiv ekonomi.

Trots de svårigheter som finns i att definiera och hantera begreppet särskild begåvning är det angeläget för skolverksamheter att ställa sig frågan vad som behövs för att utbildning och undervisning i så hög grad som möjligt ska svara mot presumtivt särskilt begåvade barn och elever och högpresterande elevers behov. Skolinspektionen (2018) har också konstaterat att undervisningen på gymnasiet, särskilt inom matematik, ofta inte är tillräckligt utmanande för högpresterande elever. Likaså visade Skolverket i rapporten *Högpresterande elever, höga prestationer och undervisningen* (2012) att skolan ”behöver uppmuntra och främja elevers motivation”, och man framhåller särskilt vikten av skolans kompensatoriska uppdrag:

Det är speciellt angeläget att skolan väger upp med stöd och uppmuntran för de elever som saknar det hemifrån...//...inte minst viktigt är det att alla elever möter höga förväntningar och det behöver finnas en medvetenhet hos lärare att elevens bakgrund, såsom kön, socioekonomisk nivå och etnicitet riskerar att påverka förväntningarna på elevers prestationer (s. 9).

Kategorier

Utifrån ovanstående diskussion om särskild begåvning kan tre kategorier av barn och elever urskiljas, som ligger till grund för hur utbildning och undervisning bör anpassas:

1. **”Högpresterande”** barn och elever som är presumtivt normalbegåvade (ej testade),⁶ som genom hårt arbete och hög grad av stöttning av skola och/eller hem presterar mycket väl inom flertalet kunskapsområden.
2. **”Presumtivt särskilt begåvade”** barn och elever oavsett prestationsnivå (ej testade). Här ryms dels de presumtivt särskilt begåvade barn och elever som med lätthet presterar högt inom flertalet kunskapsområden (2a), men också presumtivt särskilt begåvade elever som i skolsammanhang underpresterar utifrån sin begåvningsmässiga potential (2b).
3. **”Barn och elever med ojämn begåvningsprofil”** som presterar högt enbart inom vissa kunskapsområden.⁷ I denna kategori finns också elever med neuropsykiatriska funktionsnedsättningar och elever i sociala svårigheter som *kan* ha genomgått begåvnings tester.

Att upptäcka och anpassa

Avsikten med resterande del av kunskapsunderlaget är att ge underlag för utvecklingsarbete på förskolor och skolor. Kunskap om särskild begåvning behöver leda till bättre rutiner för upptäckt och till handling i form av anpassningar av utbildning och undervisning. Det är rektors ansvar att lokala handlingsplaner tas fram och att beprövad erfarenhet skapas.

Många av de insatser som är viktiga för särskilt begåvade barn och elever är också bra för alla, men kunskapsunderlaget hjälper förskola och skola att uppmärksamma och göra anpassningar för kategorier av elever som annars riskerar att inte utvecklas så långt som möjligt. Vilken av kategorierna högpresterande, presumtivt särskilt begåvade eller barn och elever med ojämn begåvningsprofil som barnet eller eleven tillhör, och vilka anpassningar som är lämpliga, är inte alltid självklart.

Vid upptäckt, testning och anpassning bör risken för etnisk och socioekonomisk skevhet beaktas. I USA har den etniska och kulturella underrepresentation som finns i utbildningar för särskilt begåvade elever uppmärksamats, vilket är tankeväckande även i en svensk kontext där social klass och föräldrars utbildningsbakgrund har stort genomslag på elevers resultat. Barn och elever

⁶ Här används 'presumtivt' då en absolut merpart av barn och elever inte är begåvningsstade.

⁷ Denna kategori benämns ibland som särbegåvade. Begreppet särbegåvad används emellertid inte i psykologiska och medicinska utredningar. Detta är också den enda kategori av elever som kan vara testade vad gäller begåvning. Begåvning är annars mycket sällan identifierat på vetenskaplig grund. Ett beslut om mottagande i grundsärskolan, gymnasiesärskolan och specialskolan ska föregås av en utredning som omfattar en pedagogisk, psykologisk, medicinsk och social bedömning för att ge en så allsidig bild som möjligt av eleven ("Vägledning för elevhälsan" skollagens 7 kap. 5 §).

med migrationsbakgrund i Sverige riskerar också att bedömas ha lägre kapacitet än vad de språkligt kan ge uttryck för på svenska. Här kan barn och elever ges möjlighet att uttrycka sig på sitt starkaste (skol)språk. Kartläggningar bör användas aktivt och samverkan bör stärkas med studiehandledare och modersmållärare för att barn och elever som omfattas av detta kunskapsunderlag ska upptäckas.

Upptäcka

Det viktigaste steget i att upptäcka särskild begåvning är att överhuvudtaget ställa frågan om det finns särskilt begåvade barn och elever i verksamheten, och att rikta frågan såväl till undervisnings- som till organisationsnivå. Det kan vara lätt att tro att särskilt begåvade barn och elever med lätthet upptäcks av förskollärare och lärare och att dessa barn och elever om några skulle trivas i skolan. Forskning och den workshop som anordnades i framtagandet av detta kunskapsunderlag pekar mot att begåvning inte alltid visar sig i höga prestationer. De särskilt begåvade barn och elever som *inte* upptäcks riskerar förutom att inte utvecklas så långt som möjligt, också att fara direkt illa när förskola och skola brister i att anpassa utbildning och undervisning.

Hur kan lärare upptäcka särskild begåvning?

Särskild begåvning förekommer inom alla kunskaps- och färdighetsområden och visar sig inte alltid i höga prestationer. Det är främst förskollärares och lärares uppgift att upptäcka när barn och elever inte presterar till sin fulla potential. Bland barn och elever som förfaller ointresserade, okoncentrerade, rastlösa, eller de som har hög frånvaro eller språksvårigheter kan det finnas de som med rätt anpassningar kan lära och prestera på mycket avancerad nivå.

Att på hållbar vetenskaplig grund testa begåvning inom alla områden är inte möjligt, och kanske heller inte önskvärt. Istället behöver lärare genom fungerande rutiner ha vetskap om hur barnet eller eleven upplever sitt lärande och undervisningen. Även vårdnadshavares erfarenheter utgör ett viktigt underlag för att identifiera särskild begåvning. Alla förskollärare och lärare behöver i alla ämnen eller undervisningsmoment söka särskild begåvning bland alla barn och elever, för att sedan anpassa den undervisning som erbjuds.

Hur kan huvudman och rektor skapa strukturer så att särskild begåvning upptäcks?

Att systematiskt upptäcka särskilt begåvade barn och elever förflyttar frågan om särskild begåvning från enskilda lärare och undervisningen till organisationsnivån, vilket är en fråga under rektors och huvudmans ansvar. Det åligger rektor att säkerställa att det i verksamheten finns kunskap om särskild begåvning och att eventuella glapp mellan begåvning och prestation uppmärksammas. En väl fungerande elevhälsa som bistår såväl lärare som rektor är här av stor betydelse.

Väl fungerande överlämningar till nästa steg i utbildningskedjan är avgörande för tidig vetskap om att eleven är särskilt begåvad. När man upptäcker att en elev är särskilt begåvad är det viktigt att de fångas upp och följs inom de ordinarie strukturerna som exempelvis klasskonferenser. Särskilt begåvade barn och elever behöver även innefattas i stadengemensamma rutiner för överlämningar.

Anpassa undervisning och utbildning

Efter upptäckt kan anpassningar av undervisning och utbildning behöva genomföras. Högpresterande och särskilt begåvade barn och elever utmanar undervisningens och organisationens kapacitet vad gäller kunskap, flexibilitet och samverkan. Organisation för förskollärares och lärares kollegiala samverkan kring sina särskilt begåvade barn och elever, liksom den samlade elevhälsan, är resurser som förskolan eller skolan själv har tillgång till. Rektor behöver även organisera för samverkan med aktörer utanför skolan.

Skollagen poängterar att barn och elever har rätt att utvecklas så långt som möjligt. Individuer är olika, och det är en inkluderingsfråga att möta dem alla med adekvat undervisning och ett positivt förhållningssätt. Detta gäller förstås även högpresterande och särskilt begåvade barn och elever. Undervisning och lärmiljö kan anpassas för att möta olikheter, vare sig det gäller färdigheter, kunskaper eller sociala förmågor. Barnets och elevens trivsel och trygghet, eller det sociala utrymmet att få vara högpresterande eller särskilt begåvad, är då inte enbart en fråga om individer, utan blir en fråga om *alla* barn och elever och om den gemensamma och sammanhållna lärmiljöns kultur och struktur.⁸

Tabellerna som följer är utformade så att frågor kan ställas till verksamheten om att anpassa utbildning och undervisning för särskilt begåvade barn och elever. I tabellerna används kategoriseringen högpresterande barn och elever, presumtivt begåvade barn och elever och barn och elever med ojämn begåvningsprofil (som presenterades på sidan 7). I tabelltexten används begreppen Acceleration, Berikning och Coachning, som beskrivs som undervisningen ABC.

Acceleration innebär att vissa barn och elever kan behöva gå snabbare fram. Här kan anpassning av utbildning behöva ske där elever i vissa ämnen integreras i högre stadium. Även undervisningen behöver vara mer flexibel för att möjliggöra acceleration. Detta ställer höga krav på planering, där även samverkan med lärare i högre stadium kan vara gynnsamt.

Berikning ställer särskilda krav på planering och lektionsdesign. Berikning innebär att bredda och fördjupa undervisningens innehåll, snarare än att som vid acceleration gå fortare fram. Lärare behöver vara skickliga på att designa lektioner för att i en sammanhållen lärmiljö kunna undervisa på olika nivåer, där barn och elever ryms även om de är olika sett till begåvning och prestation.

⁸ För utveckling av begreppet sammanhållen lärmiljö, se Widigson (2017) där organisation och ledarskap fokuseras samt Widigson (2018) där undervisningsskicklighet är i fokus.

Läraren behöver då differentiera undervisningen, vilket är något annat än att individualisera den. Inspirerad av Carol Ann Tomlinsons arbeten menar Helena Wallberg (2019, s14) att differentierad undervisning kan ske vad gäller innehåll, process och sätt att visa resultat. Vid differentiering fokuseras delaktighet och ett sammanhang, snarare än att som vid individualisering fokusera på individen.

Coaching står för den särskilda vägledning som dessa elever kan vara i behov av. Vad gäller samtliga tre kategorier av särskilt begåvade barn och elever är coaching viktig för att dessa elever kunskapsmässigt och socialt ska utvecklas så långt som möjligt mot läroplanernas mål. Samtal med barn, elever och föräldrar är här en särskilt viktig resurs för vilken vägledning dessa barn och elever är i behov av. Om coaching ska innebära något mer än individuell hjälp till anpassning, är dessa samtal även en värdefull del i det underlag som huvudman, rektor, förskollärare och lärare behöver för att kunna utveckla verksamheten.

Kompetensutveckling

Upptäckt av och anpassningar till särskilt begåvade barn och elever kräver kunskaper. Sannolikt behöver lärare i alla skolformer och i vissa fall personal inom den samlade elevhälsan kompetensutveckling för att veta hur de ska identifiera, stödja och undervisa särskilt begåvade barn och elever. I workshopen som anordnades under framtagandet av detta kunskapsunderlag framkom att det finns lärare som har arbetat i många år som hävdar att de aldrig haft någon sådan elev. Det tyder på att det finns lärare som inte vet hur särskild begåvning kan yttra sig, och därmed inte heller anpassar undervisningen efter dessa barn och elevers behov.

Vilka *kompetenshöjande* insatser som behövs avgörs bäst av rektor i samband med att föreliggande kunskapsunderlag görs kända och arbetet med att ta fram lokala handlingsplaner tar vid. Att särskilt uppmärksamma högprensterande barn och elever, och att anpassningar diskuteras utifrån detta kunskapsunderlag är ett viktigt första steg. Lokala verksamhetsbehov varierar och insatser blir mer effektiva om de direkt svarar mot verksamheternas identifierade behov. Detta kräver emellertid beredskap hos huvudman och tillgängliggörande av resurser. Det krävs en väl fungerande stödkedja som kan svara mot verksamheternas behov av ökade kunskaper för att kunna identifiera särskild begåvning och för hur anpassning av undervisning och utbildning kan göras. Berikning av undervisning är en särskilt viktig aspekt som kan kräva kompetensutveckling vad gäller såväl ämneskunskaper som pedagogisk skicklighet.

Den samlade elevhälsan utgör huvudmannens frontlinje i stödkedjan. Elevhälsan kan stärkas i sitt uppdrag att utgöra ett stöd till förskollärare, lärare och rektor i arbetet med att förbättra förskolans eller skolans lärmiljö och att främja, förebygga och stödja särskilt begåvade barn och elevers utveckling mot målen. Huvudman bör kartlägga vilka kompetenshöjande insatser som rektor och elevhälsa kan behöva, för att de i sin tur ska kunna ge goda förutsättningar för undervisning och lärmiljö anpassade för särskilt begåvade barn och elever.

Kategori 1. Högpresterande barn och elever

Frågor till verksamheten	Kommentar
<p>Används acceleration på ett klokt sätt?</p> <p>Bedrivs utbildning och undervisning så att nivåer inom och mellan stadier i utbildningssystemet inte hindrar att barnet eller eleven utvecklas så långt som möjligt?</p>	<p>Acceleration för högpresterande bör användas på ett flexibelt sätt utifrån barnets eller elevens behov. Berikning är att föredra framför enbart acceleration där mängder av stoff ständigt ökar. Acceleration utan berikning riskerar att ge kunskapsluckor där fördjupad kunskap inte nås.</p> <p>'Mer av samma' och acceleration som inte berikar kan ge otillfredsställelse, överbelastning och stress, snarare än ökade kunskaper. Instruktioner behöver därför vara klara och avgränsningar exempelvis vad gäller texters omfattning behöver uppges. Betänk att en del högpresterande elever redan arbetar mycket hårt för att lyckas i skolan och att ytterligare belastning långsiktigt kan ge negativa effekter.</p> <p>Skolinspektionen (2018) menar att högpresterande elever är i behov av god organisation från skolans sida vad gäller exempelvis att provschema finns och efterlevs.</p>
<p>Finns kollegial samverkan kring hur förskollärare och lärare planerar för berikning, snarare än för enbart acceleration?</p>	<p>Samverkan mellan lärare, och med lärare i efterföljande utbildningssteg, ökar möjligheten till berikning.</p> <p>Även högpresterande barn och elever är i behov av välstrukturerad undervisning. Förskollärare och lärare behöver planera sin undervisning för att ge goda möjligheter till berikning, breddning och fördjupning, snarare än att barnet eller eleven enbart snabbt går vidare.</p> <p>Högpresterande barn och elever utvecklas inte maximalt om de arbetar på egen hand. De behöver som alla elever lärarledd undervisning och tydliggjorda pedagogiska strukturer. En fälla kan här vara om barnet eller eleven enbart blir "hjälpplärare" utan att själv bli utmanad.</p> <p>I utbildningssystemets senare stadier, framförallt i gymnasiet, finns redan idag möjlighet att söka sig till olika inriktningar och till spetsutbildningar. När dessa utbildningar lyckas med rekrytering av särskilt ämneskunniga lärare kan de svara mot högpresterande elevers behov av fördjupade kunskaper.</p>
<p>Vilka särskilda coachande insatser görs för enhetens högpresterande barn och elever?</p>	<p>Att rikta särskilda coachande insatser mot högpresterande barn och elever kan ge dem ytterligare kunskap, stimulans och motivation.</p> <p>För att coachande insatser ska kunna göras på undervisningsnivå krävs även stöd från organisationen. Insatser kan ske i samverkan med universitet och näringsliv.</p>

Kategori 2. Presumtivt särskilt begåvade barn och elever

Frågor till verksamheten	Kommentar
<p>Erbjuds undervisning så att eventuellt särskilt begåvade barn och elever har möjlighet att utvecklas så långt som möjligt?</p>	<p>Att på vetenskaplig grund identifiera alla aspekter av särskild begåvnings är behäftat med definitions- och genomförandevårigheter. En överväldigande del av de barn och elever som förskollärare och lärare elever undervisar har inte genomgått begåvnings tester, varför vi i de allra flesta fall endast kan tala om <i>presumtivt</i> särskild begåvning. Dessa barn och elever presterar ibland högt inom alla kunskapsområden (2a), men här finns även de som underpresterar utifrån sin begåvnings-mässiga potential (2b). Högpresterande barn och elever förstår i högre grad än särskilt begåvade barn och elever vad som förväntas av dem.</p> <p>Trots svårigheterna med att definiera särskilt begåvning är det såväl kunskapsmässigt som psykosocialt viktigt att förskollärare eller lärare ställer sig frågan om de har begåvade och understimulerade barn och elever som med förbättrad undervisning skulle kunna utvecklas längre. Lärarna i de olika skolförmen behövs vara bra på att planera undervisning som möter barn och elever på olika kunskapsnivåer.</p> <p>Vi vet att särskilt begåvade elever särskilt gynnas av att syftet med uppgiften är tydligt så att de kan se meningen med varför de ska lära sig innehållet. Problembaserat lärande är bra för dessa elever liksom öppna uppgifter.</p> <p>Lärarens ämnestoretiska kunskaper blir särskilt viktiga för att kunna utmana och stimulera dessa elever. Lärare behöver vara prestigelösa och flexibla.</p>
<p>Finns goda rutiner för att få kännedom om hur barnet eller eleven erfar sitt lärande och undervisningen?</p>	<p>Särskilt begåvade barn och elever har olika behov och det är inte alltid de tillhör kategori 2a, där de är särskilt begåvade och högpresterande i alla avseenden och i alla ämnen. För att upptäcka kategori 2b och få kännedom om vilken undervisning som krävs är samtal med barn och elev ett viktigt verktyg.</p> <p>Barnets och elevens erfarenheter av undervisningen ger kunskaper om huruvida erbjuden undervisning innebär hinder för att utvecklas så långt som möjligt. Då särskild begåvning i låg grad är testad för, blir denna kunskap även en viktig indikator på särskild begåvning och för om barnet eller eleven är i behov av acceleration, coaching eller berikning.</p>
<p>Erbjuds undervisning med utrymme för berikning?</p>	<p>Om undervisningen inte erbjuder möjlighet till differentiering och berikning riskerar begåvade barn och elever att bli understimulerade, vilket får negativa konsekvenser för såväl lärande som beteende. Särskilt begåvade barn och elever riskerar annars att tappa motivationen, och kan till och med bli så kallade hemmasittare.</p> <p>Särskilda aktiviteter för högpresterande och/eller särskilt begåvade barn och elever som exempelvis 'matteklubbar' kan inrättas, då det även kan vara viktigt att möta likasinnade.</p>

	<p>Vid acceleration är det viktigt att beakta att barn och elever med särskild begåvning är i lika stort behov av lärarledd undervisning som alla andra.</p> <p>Kompetensutveckling för förskollärare och lärare är en viktig förutsättning för att kunna erbjuda berikande undervisning som passar särskilt begåvade barn och elever. Undervisning för dessa barn och elever ställer höga krav inte enbart på pedagogisk kvalitet utan även på ämnesfördjupning.</p>
Uppmärksammar vi att det kan finnas ett glapp mellan begåvning och prestation (kategori 2b)?	<p>Särskilt begåvade barn och elever är inte alltid högpresterande. Den särskilda begåvningen kan vara lättare att se hos högpresterande barn och elever och kan vara svårare att se hos elever som är begåvade men av olika skäl är lågpresterande.</p> <p>När läraren misstänker att det finns ett glapp mellan begåvning och prestation behöver samtal föras med elev och vårdnadshavare, kring hur undervisning och skolsituation upplevs och kan anpassas.</p> <p>Den samlade elevhälsan är en resurs för att uppmärksamma särskild begåvning, för att öka förståelsen för det glapp som kan föreligga mellan begåvning och prestation och för att utarbeta lämpliga anpassningar.</p>
Finns etnisk och/eller socioekonomisk skevhet i vilka barn och elever som uppfattas som särskilt begåvade?	Språkskillnader och attityder kan orsaka felaktiga bedömningar.
Erkänns den särskilda begåvningen och får barnet eller eleven särskild vägledning?	<p>Å ena sidan visar motivationsforskning att elever vars intelligens betonas inte presterar bättre, då det är beröm av ansträngning som lär dem att de kan växa kunskapsmässigt.</p> <p>Å andra sidan är det viktigt för elevens självkännet och psykosociala utveckling att bli bekräftad och inte lämnas ensam i en upplevelse av att inte vara som andra. Om det här är en svår balansgång för förskollärare och lärare, så är det i ännu högre grad så för barnet eller eleven. Här blir coaching viktigt.</p>

Kategori 3. Barn och elever med ojämn begåvningsprofil

Frågor till verksamheten	Kommentar
<p>Ges barn och elever med ojämn begåvningsprofil adekvat undervisning?</p>	<p>Här ställs stora krav på lyhördhet och pedagogisk och organisatorisk flexibilitet då barnet eller eleven har komplexa behov och kan uppvisa stor ojämnhet i prestationer. Här föreligger även en förhöjd risk för psykisk ohälsa.</p> <p>Särskilt begåvade barn och elever med ojämn begåvningsprofil behöver få möjlighet att utveckla det de är bra på. Det är kunskapsmässigt, psykologiskt och socialt viktigt att bygga på elevens styrkor och eventuella specialintressen, men också att utveckla barnets eller elevens svagare sidor.</p>
<p>Har den samlade elevhälsan de kunskaper och resurser som erfordras för att uppmärksamma särskilt begåvade barn och elever med ojämn begåvningsprofil?</p>	<p>Barn och elever med ojämn begåvningsprofil är oftare testade i någon form av begåvningsprofil jämfört med kategori 2 "särskilt begåvade".</p> <p>När glapp mellan begåvning och prestation uppmärksammas är det specialpedagogens ansvar att undersöka vilka förhållanden som skapar dessa i samråd med berörda lärare, barn, elev och förälder. I den kollegiala samverkan som behöver ske runt dessa barn och elever är det specialpedagogens ansvar att samtalet aldrig fastnar på individnivå och medicinska diagnoser, utan riktas mot undervisningens utformning och barnets eller elevens utveckling mot utbildningens mål.</p> <p>Ett högkvalitativt arbete med denna kategori av barn och elever kan innebära att goda rutiner behövs för samverkan med andra aktörer inom de medicinska, psykologiska, psykosociala och specialpedagogiska fälten. Elevhälsan har ett särskilt ansvar för samverkan med dessa aktörer.</p>
<p>Har den samlade elevhälsan de kunskaper och resurser som erfordras för att vid behov ge stöd till enskilda barn och elever, lärare och till föräldrar?</p>	<p>Den samlade elevhälsan och i synnerhet specialpedagogen utgör frontlinjen för huvudmannens stödkedja när lärare och rektorer behöver uppmärksamma elevers behov för att utifrån dessa organisera utbildning och anpassa undervisning.</p> <p>Även om särskilt begåvade barn och elever uppmärksammas kan stödet som den samlade elevhälsan erbjuder för denna kategori vara otillräckligt. Huvudman och rektor behöver säkerställa att det finns tillräckliga kunskaper om särskild begåvning samt att förutsättningarna finns att arbeta med frågan och att ge stöd.</p> <p>Kategorin särskilt begåvade barn och elever med ojämn begåvningsprofil kräver kunskaper om vilka tester som kan vara relevanta, hur de ska genomföras, och kan ställa krav på samverkan med andra aktörer. Vad gäller förskolan behöver huvudman ta särskilt ansvar för samverkan med barnhälsan.</p> <p>Särskilt begåvade barn och elever kan uppvisa funktionsvariationer där begåvningsprofiler och diagnoser för neuropsykiatriska funktionsnedsättningar (NPF) kan vara till hjälp vid anpassning av undervisning och utbildning.</p>